

*Lukács Olga*¹:

Az erdélyi magyar egyházak kisebbségi sorsból adódó összefogása az 1918-at követő korszakban mint történelmi megbékélési forma

Abstract. The Unity of the Hungarian Churches in Transylvania Arising from their Minority Status, in the Period after 1918, as a Form of Historical Reconciliation.

In the Transylvania belonging to Greater Romania, the Hungarian churches, which came to be in a minority situation, did not have the opportunity to discuss the wounds inflicted on each other in previous centuries, for which they were not prepared anyway. Thus, putting aside the tension, pain, rivalries, destructive measures, denominational conflicts that stretched over the centuries, clinging to the strength and protective power of their identity, they formed a common front against the new state power.

The first part of the study gives an overview of the Hungarian churches in Transylvania, presenting some of the most important historical events between the two World Wars. Following the unification of 1918, the Catholic Church and the Protestant Churches established a permanent deliberative and decision-making body, the Interfaith Council (1920). Due to their minority status, the churches were forced to cooperate in the field of education policy, regarding denominational schools, and for acquiring political rights and preserving their cultural identity. Cooperation was necessary due to various state laws, including the Land Reform

¹ Egyetemi docens a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zene-művészeti Karán, E-mail: lukacso@yahoo.de

(1919–1922), the Education Acts (1924, 1925), the Cult Act (1928), and the 1923 and 1938 constitutions, which considered the Orthodox Church to be the ruling church, the Greek Catholic Church to be a national church, while the Roman Catholic Church and the Protestant churches were considered recognised denominations. The study presents the controversies and defiance regarding the above legislation.

As a summary of the presented period, the study states that national self-consciousness and its protection overwrote the previous conflicts and tensions, and that religious affiliation became secondary, thus achieving a special Transylvanian ecclesiastical rapprochement, a “reconciliation”.

Keywords: Protestant Churches, minority situation, denominational conflicts, Hungarian churches in Transylvania, Transylvanian ecclesiastical rapprochement

Az egyházak történelmi megbékélésének különböző sémái léteznek. Egyik ilyen séma az egyházak közötti kapcsolatok történetére vonatkozó fájdalmas események átbeszélése, dialógusa vagy a tragikus sérelmek közös konfliktuselemzése. Ezekben a kapcsolattrendszerekben az elmúlt században láttunk példát a felekezetek közeledésére, amely megmutatja, miként lehet a konfliktusokat feloldani és eljutni egymás értékeléséhez, a megbékéléshez. Ilyen példa II. János Pál pápa bocsánatkérése Husz János máglyahaláláért, a debreceni gályarabok szobránál elmondott beszéde vagy Ferenc pápa valdensék irányába kinyilvánított bocsánatkérése. De lehetne folytatni a sort a keleti és a protestáns egyházakat kiátkozó megnyilvánulások vagy az ezeket szektaként megpecsételő kijelentések visszavonásával. A felsorolt események a 20. század második felében, az ökumenikus mozgalmak hatására történtek. Erdélyben a fájdalmakat kibeszélő, felekezeteket egymáshoz közelítő törekvés volt 2005–2013 között működő *Healing of Memories* projekt.

A Nagy-Romániához tartozó Erdélyben a kisebbségi helyzetbe került magyar egyházaknak nem volt alkalmuk a korábbi századokban egymáson ejtett sebek megvitatására – erre egyébként sem voltak felkészülve –, hanem félretéve a századokon átívelő feszültegeket, fájdalmakat, versengéseket, megsemmisítő intézkedéseket, a felekezeti viszályokat, a nemzeti identitásuk erejébe, védelmébe kapaszkodva közös frontot képeztek az új államhatalommal szemben. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és

Zeneművészeti Karán *A megbékélés történelmi, társadalmi és egyházi vonatkozásai. Lehetőségeink és szolgálataink az első világháborút követő világrendbe* címmel 2019. március 27–29-én tartott országos lelkesztovábbképzőn e tanulmánnyal az a szándékunk, hogy bemutassuk azokat az intézkedéseket, amelyeket az új kormány hozott a berendezkedés első évtizedeiben, és szemelvényesen kiemelni a megmaradásért tett egyházi lépésekből.

Történelmi sebek ezek, amelyeket a magyar egyházak napjainkig megéreznek, a hegeket hordozzák magukon. Ezeknek az objektív vizsgálatához érdemes lenne tanulmányoznunk azokat a korábbi századokban tett magyar vagy osztrák–magyar intézkedéseket, amelyeket a vezető, privilegizált pozíció irányából az erdélyi kisebbségnek kellett elszenvednie.

A Nagy-Romániához csatolt Erdély vallási adminisztrációs körképe

Az első világháborút követően, az Osztrák–Magyar Monarchia bukásával Magyarország és Erdély térképe politikai és egyházi vonatkozásban egyaránt radikálisan megváltozott.² Erdélyt 1918. december 1-jén Romániához csatolták, s ennek következményeként az egyházak szervezetének, adminisztrációjának a határvonala is módosult. Ettől kezdve az erdélyi magyar egyházak mind vallási, mind etnikai szempontból kisebbségbe kerültek. A trianoni békeszerződéssel új korszak kezdődött a kisebbségek egyház történetében. Románia alkotmánya biztosította ugyan a vallásfelekezetek szabadságát,³

² *Revoluția de la Alba-Julia*, ld. I. CLOPOȚEL: *Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România*, Kolozsvár, 1936. 121–123; NAGY László: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete*, Minerva, Kolozsvár, 1944. 208, 210.

³ „1. Teljes nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való részvételre minden nép népességének számarányában nyer jogot.

2. Egyenlő jog és teljes autonóm felekezeti szabadság az állam összes felekezetei számára. Erdély Romániával való egyesülését a trianoni egyezmény szentesíti (1920).” Vö. Keith HITCHINS: *România, 1866–1947*, (ford. G. G. Potra – D. Răzdolescu), Bukarest, Humanitas, 1998. 282–290.

de kimondta, hogy a „román ortodox egyház a románok nagy többségének vallása lévén, uralkodó egyház a román államban; a görögkatolikus egyháznak pedig elsőbbsége van a többi felekezetek előtt”.⁴ A magyar egyházak nehezen illeszkedtek be az új államrendbe és a kisebbségi helyzetbe.⁵

Létrejött a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad központtal, s Belső-Erdélyben továbbra is működött az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár központtal. Erdély és az erdélyi református egyház magára maradt.

A történelmi változások pozitív hatással voltak az ortodox egyház fejlődésére, amely hatalmas fellendülésnek indult. 1919. április 23-án az erdélyi érsekség vezetőiből álló zsinat döntött az erdélyi vezetők zsinatába (akkoriban csupán Ioan Papp aradi püspök és Miron Cristea, Karánsebes püspöke) történő belépéséről, valamint Erdélynek, Bánságnak, a Körösök vidékének és Máramarosnak „az egész lett Románia anyaszentegyházához” történő csatolásról.⁶ Erdélyben a nagyszebeni érsekség és az aradi, valamint karánsebesi ortodox püspökség mellett megalakultak a kolozsvári (1921), nagyvárad (1920), máramarosszigeti (1937) és temesvári (1947) püspökségek. Az ortodox központok megerősítése érdekében székesegyházak épültek Kolozsváron, Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, Nagyváradon és Szatmárnémetiben.⁷ Az előző században Andrei Şaguna érsek által megfogalmazott előírások, szabályzatok érvényesültek az 1923-as román alkotmányban, illetve a román ortodox egyház működését szabályzó törvényben.

⁴ SZABÓ László: *Az állam és egyházak viszonya Romániában 1918-tól napjainkig*, in: Keresztény Magvető, 2005. 14–23, 142–157.

⁵ Vö. BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867-1940)*, Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1989. 305–560.

⁶ Vö. Mircea PĂCURARIU: *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, III., Bukarest, Editura Institutului Biblic și de Misiune al BOR, 1997; Alexandru MORARU: *Biserica Ortodoxă Română între anii 1885–2000. Biserică. Națiune. Cultură*, III, Bukarest, Tom. I, 2006. 90–147. Ld. még Paul BRUSANOWSKI: *Autonomia și constituționalismul în dezbaterile privind unificarea Bisericii Ortodoxe Române (1919–1925)*, Kolozsvár, 2007.

⁷ Bogdan IVANOV: *Istoria bisericii ortodoxe din Transilvania*, in: Dieter BRANDES – Vasile GRĂJDIAN – LUKÁCS Olga (szerk.): *Scurtă istorie a bisericilor și comunităților religioase din Transilvania*, Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2008. 21–52.

A magyar lutheránus egyház számára konszolidációt jelentett adminisztrációs szempontból az első világháborút követő korszak. Az 1887. október 18-án hivatalosan is létjogosultságot nyert Brassói Magyar Evangélikus Egyházmegye mellett az 1920-ban három esperesség alakult: az úgynevezett ötvárosi, a bánáti és az aradi egyházmegye.⁸ Az ötvárosi esperesség a régi nagybányai esperesség töredékeként alakult ki: Nagybánya, Nagykároly, Nagyvárad, Szatmár és Kolozsvár gyülekezetekkel. A Bánság területén a magyar evangélikus esperesség mellett 1920. július 29-én megalapították a Szlovák Ágostai Hitvallású Esperességet is. A hivatalos nyilvántartás szerint az aradi egyházmegyéhez tartozott Arad, Fazekasvarsánd, Szemlak, Nagylak, Nagyszentmiklós és Apatelek.

A két világháború között számos, az önállósulási törekvéseket magukénak valló, magyar anyanyelvű evangélikus gyülekezet is kivált az anyagi biztonságot nyújtó Szász Országos Egyház kötelékéből: az első kezdeményező 1921-ben a halmágyi gyülekezet volt, a sorzáró pedig 1948-ban Oltszakadát.⁹ A legfontosabb, lényegre törő határozat szerint a Román Impérium, valamint az Erdélyben és Bánátban létező, a Szász Országos Egyházhoz nem tartozó, illetve abból kiváló ágostai hitvallású evangélikus egyházközségek „*A Magyarhoni Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházegyetemhez tartozó és ennek szoros alkotórészét képező ötödik egyházkerület körzetébe tartozónak tekintetnek mindaddig, amíg azok hovatarozandóságáról egyetemes, vagy alkotmányozó zsinat határozni nem fog.*”¹⁰

Az unitárius egyház külföldi kapcsolatainak megerősítésével igyekezett ellensúlyozni a hátrányos helyzetét úgy, hogy 1924-től minden erdélyi unitárius egyházközséget egy amerikai unitárius gyülekezet fogadott testvérül.¹¹ A kapcsolatok felújítása eredményeként,

⁸ E három esperesség alapításának történetéről hozzáférhető források sajnos csak az utóbbi esetében állnak rendelkezésre. Főleg ezeket a források használta tanulmányához Orbán László, amelyet felhasználtam e fejezet megírásához. ORBÁN László: *A romániai evangélikus-lutheránus egyház a történelem sodrában*, in: Dieter BRANDES – Vasile GRÁJDIAN – LUKÁCS Olga (szerk.): *Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története*, Kolozsvár, 2008. 185–202.

⁹ Ld. uo.

¹⁰ A RELE Püspöki Levéltára, 1922. Dosszié 2. Aradi Rezolúció. A határozat utolsó pontja egy, a rászoruló lelkészeket és iskolákat segélyezendő jótállási alap létrehozását szorgalmazza. A határozatok ezentúl az „Aradi Rezolúció” gyűjtőnév alatt vannak említve, és törvényesítésük érdekében az új államhatalom által jóváhagyott és elismert zsinati jóváhagyásra van szükség.

¹¹ PÁL János: *Vissza- és elrománosítási kísérletek a székelyföldi unitárius egyházközségekben*, in: *Magyar Kisebbség*, 2008/1–2. sz. XIII. évf. 186–253.

a kommunista államhatalom beállásáig az unitárius lelkészek Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban tanulhattak.¹²

A két világháború közötti időszak a számbelileg rohamosan növekvő baptista egyháznak jelentett az egyházak közül a legnagyobb megmérettetést, ugyanis több ízben üldözésnek volt kitéve. Erdély Romániához való csatolásával a 24.000 baptista közül 17.000 román közigazgatás alá került. Közülük mintegy 7.000 az erdélyi magyar gyülekezetek tagja volt. A világháborút követően ismét szervezkedni kényszerültek az erdélyi magyar baptisták, ezúttal önállóan, az anyaországi szervezetből leszakítva.

Borzási István tanulmányában¹³ részletesen ismerteti a Baptista Egyház üldözéstörténetét az 1920-as években. Az elért pozícióját féltő ortodox egyház ugyanis politikai színezetben igyekezett feltüntetni az államhatalom előtt a Magyarország felől jövő baptista missziót. Ez volt az alapja az 1920-as években a többszörös jelentős üldözési hullámnak.¹⁴

Annak ellenére, hogy üldözésekkel kellett szembenézni (a '30-as években négy üldözési hullám érte a baptistákat: 1938. december 14. és 1939. március 31. között az ország mintegy 1500 imaházát bezárták), a Konvenció 1940-ben lezárult első korszaka gyümölcsöző volt: a szervezeti megerősödés ideje és a gyülekezetek lelki missziói életének kibontakozása volt ez a periódus.

Az 1942. december 28-án aláírt 927. számú miniszteri rendeletben Ion Antonescu és Ioan Petrovici vallásügyi miniszter véglegesen elrendelte a baptista vallásfelekezet felfüggesztését, felszámolását.¹⁵ Az imaházakat istállókká, tánctermekké, raktárakká alakították! A gyülekezet tagjai közül némelyek vértanúhalált szenvedtek hitükért – nem bírták ki a kínzásokat. 1944-ig mintegy 70 gyülekezetet, illetve misszióállomást számoltak

¹² KOVÁCS Sándor: *Az erdélyi unitárius egyház rövid története*, in: Dieter BRANDES – Vasile GRĂJDIAN – LUKÁCS Olga (szerk.): *Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története*, Kolozsvár, 2008. 135–156.

¹³ BORZÁSI István – KISS Lehel: *Az erdélyi magyar baptisták rövid története*, in: Dieter BRANDES – Vasile GRĂJDIAN – LUKÁCS Olga (szerk.): *Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története*, Kolozsvár, 2008. 203–220.

¹⁴ *Ordinul circular. nr. 24143 din 17 ianuarie 1922; Szabad a baptisták kultusza*, in: Szeretet, 1928, 5. 2–3.

¹⁵ *Decretul legii nr. 927. din decembrie 1942*. Publicat în Monitorul Oficial nr. 305. din 1942. Raportul nr. 68580/ 942.

fel teljesen Dél-Erdélyben.¹⁶ A háborút követően Erdélynek Romániához való csatolásával Észak-Erdély egyesült Dél-Erdéllyel. 1944. augusztus 23-án, az Antonescu-kormány megbuktatásával megszűnt a baptisták üldözése. I. Mihály király aláírta azt a rendeletet, amely biztosította a baptisták számára a teljes vallásszabadságot és a felekezet elismerését.¹⁷ Az országban több mint ezer bezárt imaházat nyitottak ki, és szabadon engedték a raboskodó lelkipásztorokat, gyülekezeti tagokat. Közöttük voltak olyanok, akiket az előző kormány 20-25 év börtönbüntetésre ítélt.¹⁸

Az 1918-as egyesülést követően a római katolikus egyház és a protestáns egyházak létrehozta egy állandó tanácskozó és döntéshozó testületet, a Felekezetközi Tanácsot (1920).¹⁹ A kisebbségi lét miatt az egyházak arra kényszerültek, hogy több területen is együttműködjenek, amelyet a különböző állami törvények tettek szükségessé, így a földreform (1919–1922), a tanügyi törvények (1924, 1925) és a kultusztörvény (1928) rendelkezései, valamint az 1923-as és 1938-as alkotmány, amely az ortodox egyházat uralkodó egyháznak, a görögkatolikus egyházat nemzeti egyháznak tekintette, a római katolikus egyház és a protestáns egyházak bevett felekezetnek minősültek.

Az oktatást érintő intézkedések

Az első oktatást érintő intézkedéseket az 1920-ig fennálló, Nagyszébenben működő Kormányzótanács (*Consiliul Dirigent*) hozta, amelyet I. Ferdinánd király 1918. december 11-én szentesített. A Iuliu Maniu által vezetett Kormányzótanács feladata Erdély közigazgatásának ellátása volt. A szász közösség képviselője, a Szász Nemzeti Tanács a megyesi gyűlésen, 1919. január 8-án, az autonómia és bizonyos jogok reményében kimondta, hogy támogatja Erdély Romániával való egyesülését.

¹⁶ *Hat év krónikája dióhéjban*, in: Békesség Keresztyén Családi Naptár, Nagyvárad, 1947. 33–34.

¹⁷ Alexa POPOVICI: *Istoria baptiștilor din România, 1856–1989*, Ediție revizuită, Nagyvárad, Editura Făclia, 2007. 659.

¹⁸ *Decretul legii nr. 553 din 1944*, publicat în Monitorul Oficial nr. 255. din 1944. 7029–7030.

¹⁹ Ferencz József unitárius püspök kezdeményezésére a magyar felekezetek vezetői értekezletet tartottak, amelyen közös feladatuknak tekintették nemzetiségük és felekezeteik megtartását. Erdélyi Református Egyház Levéltára 2./I.9.1918.; KOVÁCS: *Az erdélyi unitárius egyház*, 135–157.

A változó politikai berendezkedés a jól szervezett állami, községi és a magyar történelmi egyházak által fenntartott iskolákat vette át. Az új helyzetben, az erdélyi települések állami iskolái a román állam felügyelete alá kerültek. A Kormányzótanács I. számú dekrétuma szerint a községi, felekezeti, alapítványi és magániskolák oktatási nyelvét az iskolafenntartó állapíthatta meg. Ezen intézkedés eredményeként rövid időn belül az állami iskolák román tannyelvűekké alakultak, így a történelmi egyházakra nehezedett az a feladat, hogy a már meglévő iskoláival és az újonnan szervezettekkel kielégítse a magyarság iskolai igényét. Az újonnan létrejött egyesült Romániában az elkövetkező évtizedekben a magyarság iskolaügye szorosan összefüggött a történelmi egyházak életével.²⁰

Az 1918-as évben az erdélyi magyar tannyelvű állami és felekezeti oktatási intézmények száma összesen 3302 volt, amely tíz év alatt 1244-re csökkent²¹ – annak ellenére, hogy 1919. december 9-én Párizsban a szövetséges hatalmak és Románia képviselői aláírták a kisebbségi szerződést. Románia képviselőiben Constantin Coandă tábornok írta alá a dokumentumot, amely az újonnan kiteljesedett országban élő kisebbségek jogait volt hivatott biztosítani. A párizsi szerződés 9. cikke előírta, hogy *„azoknak a román állampolgároknak, akik faji, vallási, vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak... joguk van saját költségükön... iskolákat és más nevelő intézeteket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhatják...”*²² Ugyanakkor a 10. cikkben megfogalmazták, hogy az állam köteles az állami iskolákban azokban a helységekben, ahol kisebbségek jelentős arányban laknak, a gyermekeket anyanyelvű oktatásban részesíteni; sőt a kisebbségi iskoláknak arányos részt kell biztosítani az állami és községi költségvetésben iskolai célokra előirányzott összegekből.²³ Ezenkívül ugyanezen cikk előírása szerint a székely és szász közösség az állam ellenőrzése mellett vallási és tanügyi kérdésekben autonómiával rendelkezhetett.²⁴

Ismeretes, hogy Ionel Brătianu, a Liberális Párt elnöke megtagadta a kisebbségi szerződés aláírását, inkább lemondott a kormányelnökségről, de rövid időn belül ismét

²⁰ FRITZ László: *Az erdélyi magyarság iskolaügyének tíz éve*, in: Dr. SÜLYOK István – Dr. FRITZ László (szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*, Kolozsvár, Juventus kiadás, 1930. 74.

²¹ Uo., 75. Ld. táblázat.

²² 9. szakasz.

²³ 10. szakasz.

²⁴ 11. cikk.

ő került hatalomra, s az ő feladata lett volna az előírások végrehajtása.²⁵ Tervei végrehajtásában segítségére volt Constantin Angheliescu oktatásügyi miniszter, aki tervbe vette az egész oktatásügy államosítását és románosítását.²⁶ Első lépése az volt, hogy bevezette az állami tantervet a magyar felekezeti iskolákba, és elrendelte, hogy a román nyelvet, irodalmat, történelmet és földrajzot román nyelven kell tanítani. Ennek eredményeként a magyar egyházi iskolák azon kívül, hogy kétnyelvűvé váltak, a megfelelő képesítésű magyar tanárok hiányában kénytelenek voltak román tanerőket is alkalmazni.²⁷ A kisebbségi szerződés megkötése előtt három hónappal, 1919. szeptember 8-án az erdélyi egyházi vezetők²⁸ közös beadvánnyal fordultak a békekonferencia ötös főtanácsához. „Erdélyben a magyarság, s ezzel híveink, a román impérium átvétele óta a legádázabb rendszerű üldözés martaléka és az államhatalomnak minden eszközével dolgozó nemzetiségi terror alatt nyög²⁹” – írják az erdélyi magyar egyházak vezetői: gróf Majláth Gusztáv Károly római katolikus püspök, Nagy Károly erdélyi református püspök és Ferencz József magyarországi unitárius püspök.³⁰

Az átalakulás gyors ütemben történt.³¹

²⁵ MIKÓ Imre: *Az erdélyi magyarság sorsa a világháború után*, in: DEÉR József – GÁLDI László (szerk.): *Magyarok és románok*, 2., Budapest, Athenaeum, 1944. 209–250. (A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve, 1944)

²⁶ *Uo.*

²⁷ 100090 és 100088/1923. sz. rendeletek.

²⁸ A megváltozott politikai viszonyok és jogi keret érthetővé teszi a katolikus és protestáns egyházak összefogását és politikai szerepvállalását. Az egyházak közötti együttműködés kialakítása és a kisebbségi jogok védelme érdekében az erdélyi magyar és szász egyházak képviselői már 1918. november 15-én találkoztak Kolozsváron, hogy megállapodjanak abban, hogy az egyházakat és intézményeiket közösen érintő létkérdésben a saját autonóm életük keretei között közösen képviseljék. A felekezeti közti értekezlet résztvevői közös szöveget intéztek Erdély polgáraihoz. A Felekezeti Tanács 120-ban jött létre, szintén Kolozsváron.

²⁹ Balogh Júlia tulajdonában az eredeti levél, amelyet teljes egészében közöl: BALOGH: *Az erdélyi hatalomváltás*, 270-272.

³⁰ Püspökök levele, ld. *uo.*, 271.

³¹ A 1919. szeptemberében írt közös püspöki levélből kiderül, hogy: „Átvették az összes állami, községi és szerződésekkal állami kezelésbe adott felekezeti iskolákat, felszereléseikkel együtt: tantervezetét – miután ők is időelőttinek mondták az állampolgársági eskü letételét szolgálatukból elbocsátották. Miután az átvett iskolákban, helyettük, elegendő tanerőt nem tudnak állítani, még a kvalifikációs törvény szinte nevetséges megcsúfolásával sem, így az iskolák egész sora

Az erdélyi tanügyi intézményrendszer integrációja többéves folyamat volt, a törvények és rendeletek előírása és életbeléptetése eredményeként valósult meg. A regionális integráció egybeesett a különböző romániai régiók oktatási rendszerének egységesítésével, s egyben az általános oktatási rendszer megreformálásával.³²

1918-tól kezdődően folyamatosan újabb és újabb előírások léptek életbe. A Kormányzótanács 1919. február 16-án az állami iskolák tanárait hűségükre szólította fel, hogy legyenek román állampolgárokká, azzal a kilátással, hogy amennyiben ennek nem tennének eleget, lemondják állásukból, és ellehetetlenítik őket, hogy Romániában ne kaphassanak sehol állást. Megkövetelték, hogy az állami iskolákban működő tanárokhoz hasonló képesítésük legyen, ahol alapkövetelmény volt a román nyelv ismerete, amelyet oklevéllel vagy igazolással kellett bizonyítani. Külön vizsgára kötelezték őket román nyelvismeretből, Románia történelméből, földrajzából és alkotmánytanából. Mindazokat a személyeket, akik a törvény hatályba lépését követő öt éven belül nem tették le a nyelvvizsgát, vagy elbukták azt, megfoszthatták állásuktól. A nyelvvizsga kötelezettsége alól csak az 55. évüket betöltött vagy legalább 30 év régiséggel rendelkező pedagógusokat mentették fel.³³ Az ellenállás fokozatosan megtört. 1920-ban, a trianoni békeszerződés ratifikálása után a püspökök is letették Ferdinánd királynak a hűségüket.

A tankönyvek általános cenzúrája is elkezdődött.³⁴ Fokozott iskolai felügyeletet igyekeztek bevezetni azáltal, hogy 1919. január utolsó napjaiban a megyékben új tanfelügyelőket neveztek ki (pl. Nagyszébenbe Ioan Stroia volt tanítót és ortodox főesperest).

üresen áll, s dacára annak, hogy a legtöbb kaszárnya is üresen áll, mégis felekezeti iskoláink és internátusaink helyiségeit katonai és közigazgatási célokra lefoglalják. Még engedjenek meg egy példát: a református egyház egyetlen felsőbb leányiskolájának lefoglalt helyiségeiben kórházat rendeztek be bujakóros nők számára!” *Uo.*

³² GIDÓ Attila: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között*, in: Erdélyi Tudományos Füzetek, 276. sz. Kolozsvár, 2013, 19.

³³ NAGY: *A kisebbségek*, 135.

³⁴ A Főköormányzótanács kérte, hogy minden könyvből, minden iskolából juttassanak el 5-5 példányt. Annak érdekében, hogy a könyvek beszolgáltatását elkerülje, az Egyházkerület több levelezést is folytatott. Többek között hivatkozott a magas postai költségekre. Mivel a Főköormányzótanács a tervétől nem tárgított, végül az Igazgatótanács az iskoláktól kérte, tekintettel a magas postaköltségre, a könyveket juttassák el az egyházkerülethez, ahonnan az állam költségén továbbították. EREK IgtanLvt. I. 8/1919. II. 22, 24, 25, 26.

A tanügyminiszter Nagy Károly püspöktől kérte, hogy tegyen meg mindent, és segítsen abban, hogy a tanfelügyelők elvégezhesék feladatukat.³⁵

A megszállott vármegyékbe 1919. április 16-i keltezéssel megküldték az iskolai revizorainak és subrevizorainak névsorát és azt a felkérést, hogy az egyházak támogassák a listán szereplő ellenőrök munkáját.³⁶

A sürgetéssel szemben az egyházi vezetők határozottan léptek fel, s elrendelték, hogy az iskolai revizorok megkereséseit az iskola vezetősége csak esperesi úton fogadja el, s azokra szintén esperesi úton adjon választ. De az Igazgatótanács külön felhatalmazta az igazgatókat, hogy az iskolai szabályzatokat a revizoroknak minden további nélkül megküldhessék, azonban vagyoni és javadalmi ügyekben semmiféle tájékoztatást ne adjanak.³⁷ E rendelkezések alapján Vasile Goldiș miniszter méltán érezte, hogy munkájában akadályoztatva van, így különböző vádakkal fordult az egyházi vezetőséghez, mint pl. azzal, hogy tudomása van arról, hogy különböző egyházi iskolai leltárban szereplő tárgyakat Magyarországra visznek.³⁸

A kultuskormány kötelezte a középiskolák tanárait a román képesítő és nyelvvizsgák letételére. Közelebről: az egyetem elvégzése után minden középiskolai tanárnak úgynevezett képesítő vizsgát (*examen de capacitate*) kellett letennie, amely a gyakorlatban versenyvizsga volt a megüresedett helyekre. Általában csak annyi jelentkezőnek sikerült ezt letennie, ahány megüresedett hely volt, s a bizottságok elsősorban a román tanárokat minősítették a helyekre. A helyzet tovább fokozódott azzal, hogy a fiatal generációtól román nyelvvizsgát vártak el, és az idősebb középiskolai tanárokat pedig, akik magyar diplomával rendelkeztek, román nyelvtanfolyamokra és nyelvvizsgára köteleztek. Mivel a törvény előírta, hogy a középiskolák csak minimum hat képesítő vizsgával rendelkező tanerővel működhetnek, azoktól az iskoláktól, amelyek ezt a feltételt nem teljesítették, megvonták működési engedélyüket.³⁹

³⁵ EREK IgtanLvt. I. 8/1919. I. 13.

³⁶ EREK IgtanLvt. I. 8/1919. I. 58. A korábbi listákkal ellentétben ezen a listán csak román nevek szerepelnek.

³⁷ EREK IgtanLvt. I. 8/1919. II. 42. (T)

³⁸ EREK IgtanLvt. I. 8/1919. II. 5. Lev.

³⁹ MIKÓ: *Az erdélyi magyarság sorsa*, 235.

Mivel a román nyelvből levizsgázó tanárok száma nagyon alacsony volt, az iskolák mindent megtettek, hogy fenntarthatassák működésüket. Ennek eredményeként a magyar egyházi iskolák azon kívül, hogy kétnyelvűvé váltak, a megfelelő képesítésű magyar tanerő hiányában 1923-tól kezdődően kénytelenek voltak román tanerőket is alkalmazni.⁴⁰

A lét és nemlét kérdésével szembesülve, az iskolák fenntartására a többi felekezettel együtt 1922-ben az unitáriusok is bevezették az egyetemes adót.⁴¹

Az új államhatalom berendezkedésével megtörtént a magyar állami iskolák elvétele is. 1922 környékén felmerült a felekezeti iskolák⁴² államosításának a kérdése. A terv elsősorban nem a kisebbségi egyházak, hanem az erdélyi román egyházak, közöttük az ortodox egyház ellenállásán bukott meg. Augustin Popa tanár az *Unirea* 1922. április 8-i cikkében⁴³ az államosítást a nacionalizmus szellemében történő bűnös törekvésnek nevezi. Petru Delcu a *Telegraful Român*⁴⁴ 1923. 47-49-es számában közölt cikkében kijelenti, hogy meglátása szerint az egyház volt a román nemzet lelke, a felekezeti iskolák felszámolása által az állam önmege ellen indított támadást. A megoldást egy kompromisszum hozta meg, amelynek értelmében az alsó tagozatot államosították, bár az állam az ortodoxia tiltakozása ellenére is a teljes államosításra törekedett.

⁴⁰ 100090. és 100088/1923. sz. rendeletek.

⁴¹ GAAL György: *A két világháború közti erdélyi magyar iskolák identitás-védelme Gál Kelemen munkásságának tükrében*, in: SZABÓ Árpád (szerk.): *Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete*, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2007. 217–230.

⁴² A Királyhágómelléki Református Egyházkerület fennhatósága alatt kb. 140 népiskola, 3-4 középiskola, 2 tanítóképző és 1 jogakadémia működött. Az 1922. augusztus 6–8. között tartott kongresszus kimondja, hogy a (kisebbségi) felekezeti iskolák veszélyt jelentenek az egységes nemzeteszmé megvalósítására nézve.

⁴³ Ugyanazon tanár 1923. június 9-i cikkében kifejti, hogy a nem románok megnyerését nem az iskolák elnyomása, hanem az igazságosság és egyenlőség megvalósítása által lehet elérni.

⁴⁴ A nagyszebeni ortodox püspökség hivatalos lapja.

Nagy-Románia népoktatásának egyesítéséért jöttek létre törvények, pl. 1924. július 26-án az állami elemi oktatásról,⁴⁵ valamint 1925. december 22-én a magánoktatásról,⁴⁶ valamint a baccalaureatusi – érettségi vizsga – törvény.⁴⁷

Az elemi oktatásról a törvény a következőt írja elő:

„Államunk egységes, s ez okból kötelező elemi oktatásnak is egységesnek kell lennie. Ezt követeli a nemzeti és polgári öntudatunk és az állam magasabb érdekeinek kifejlődése. Egyféle iskolát és egyféle lelket.”⁴⁸

A törvény 8. paragrafusában szerint: „*azon román származású állampolgárok, akik anyanyelvüket elfeledték, kötelesek gyermekeiket csakis román tannyelvű nyilvános vagy magániskolában taníttatni.*” Ezzel az intézkedéssel az elmagyarosodott románokat szándékoztak visszatéríteni a román nemzethez. Az elgondolás nem is a nemzeti öntudat szempontjából volt téves, hanem abban a kontextusban, hogy Erdélyben az etnikai és vallási hovatartozás rendkívül összetett volt, így ez az előírás önkényessé vált. Ezzel kapcsolatosan kezdtek el a névelemzést, valamint az eredetkutatást, amely több ezer esetben az elrománosodást is elősegítette. Egyes román politikusok nem nézték jószemmel az uniformizálást. Példa erre az 1925. december 15-i román parlamenti gyűlés, ahol Teodor Iacobescu képviselő a következőket mondta Constantin Anghelescu közoktatási miniszternek:

„A kényszerített uniformizálás ellen úgy pedagógiai, mint didaktikai szempontból tiltakozom. Ne követeljük a kisebbségtől, hogy asszimilálódjanak. Sohasem fognak Önök a magyarokból, németekből, bolgárokból román csinálni. Azért ne igyekezzünk elrabolni anyanyelvüket sem!”⁴⁹

⁴⁵ *Legea pentru învățământul primar al statului (...) și învățământul normal primar*, M.O. 26 iulie 1924.

⁴⁶ *Ministerul Instrucțiunii, Lege asupra învățământului particular*, M.O. (Monitorul Oficial) 283/22 Decembrie 1925.

⁴⁷ Monitorul Oficial, 54/8 martie 1925.

⁴⁸ Monitorul Oficial, nr. 179. București, 1924. július 26.

⁴⁹ *Dezbaterile Deputaților 1925/26*, nr. 32. București, 1926.

Az állami elemi oktatásról szóló 1924. július 26-i törvény 159. §-a teremtette meg a hírhedt kultúrzóna fogalmát.⁵⁰ A kultúrzóna húsz megyét foglalt magába, amelyből tízben a magyarság többségben vagy nagyobb arányban élt. Messzemenő támogatás ígéretével szorgalmazta román tanerők letelepedését a magyarlakta részeken, illetve ezek bekapcsolódását a magyar tannyelvű iskolákba.

A legalább négy évig szolgálatot vállaló, főleg az ókiráltságbeli tanítók átköltözéskor költsége megtérítése gyanánt egy bizonyos összeget kaptak, amely a női tanítóknál összes havi fizetésbeli járandóságuk háromszorosa, a nőtleneknél kétszerese, tízhektárnyi települési földterületet a rendelkezésre álló földekből stb.⁵¹ Mivel a magyar nyelvet nem ismerő tanárok nem tudták megértetni magukat diákjaikkal, ez hozzájárult ahhoz, hogy nagy mértékben romoljon az oktatás színvonala.

A magánoktatásra vonatkozó 1925. decemberi törvény a felekezeti iskolákat érintette közvetlenül. A törvény értelmében valamennyi felekezeti iskola magániskolává minősült át, és a minisztérium felügyelete alá került. Ahhoz, hogy nyilvánossági joggal rendelkezzenek, bizonyos feltételeknek kellett eleget tenniük: pl. osztályt legalább 10, de elemi iskolában 20 tanulóval lehetett indítani. Minden osztálynak külön tanteremmel kellett rendelkeznie, a tanároknak igazolniuk kellett, hogy tudnak románul. Más körülmények között ezek a feltételek észszerűeknek tűnnek, de a gyakorlatban ez oda vezetett, hogy több iskola is elveszítette a nyilvánossági jogát, mert nem felelt meg az elvárásnak. A 35. cikkely megengedte, hogy a felekezeti iskolákba felvehessenek olyan diákot, akinek az iskolával azonos az anyanyelve. A magyar felekezeti iskolák nem bocsáthattak ki oklevelet, csak igazolásokat, és nem részesülhettek államsegélyben. A magyar nyelv pedig

⁵⁰ A törvény szövege így szól: „Azok az elemi iskolai tanítók és képzőt végzett okleveles tanítók, kik nem az alábbi vármegyékből való illetőségűek, és Bihar (Bihar), Salaj (Szilágy), Satu-Mare (Szatmár), Mara-Mureș (Máramaros), Odorheiu (Udvarhely), Ciuc (Csík), Trei-Scaune (Háromszék), Mureș-Turda (Maros-Torda), Turda-Argeș (Torda-Aranyos), Hunedoara (Hunyad), Vișnița, Văscăuți, Catman, Zostavna, Hotin, Tighina, Cetatea-Alba, Ismail, Durostor és Caliacru vármegyékbe mennek tanítói állást foglalni, s kötelezik magukat legalább négy évig ezen vármegyékben tanítani, azon időre, míg ott szolgálnak, alapfizetésük 50%-át kapják pótlék gyanánt, a korpótlékra jogosító határidejük négy-négy év, és a 118., 119., 120. §-ban előírt előléptetési határidők egy-egy évvel rövidebbek lesznek részükre.” Monitorul Oficial, Nr 180. București, 1924.

⁵¹ BALOGH: *Az erdélyi hatalomváltás*, 276.

nem lehetett érettségi tantárgy.⁵² Az egyház fenntartásában álló középiskoláktól megvonták a nyilvánossági jogot. Ezért a vizsgákat külön megfizetendő állami vizsgabizottság bonyolította. Ez az anyagilag amúgy is ingadozó lábon álló egyházra újabb, egyáltalán nem kis mértékű anyagi megterhelést rótt ki. A református egyház iskolái mindössze két alkalommal részesültek állami támogatásban⁵³

A Magánoktatási Törvény rendelkezéseinek következtében elkezdődtek a név-elemzések. Eredményük az volt, hogy a valamilyen oknál fogva „románnak” nyilvánított iskolásokat tömegestől kísérték át az állami iskolába.

Az 1925-ös év másik igazi meglepetése a baccalaureatusi törvényjavaslat volt, amely március 7-én lépett érvénybe. A törvény kimondta, hogy a középiskolai tanulóknak érettségien állami iskolai tanárokból álló bizottság előtt kell baccalaureatusi vizsgát tenniük. A bizottság tagjai kizárólag román nyelven vizsgáztattak. Az első néhány évben a magyar jelöltek 70-80%-a elbukott a vizsgákon, s ezzel egy jó évtizedre meg is bénult a magyar értelmiségi-utánpótlásnevelés.⁵⁴

Az agrárreformok

Erdély 1918 végén történt román megszállása után megkezdődött a történelmi egyházak anyagi biztonságát jelentő egyházi földbirtokok kisajátítása. Az 1919. szeptember 10-én, majd az 1920. július 9-én hozott törvényrendeleteket az 1921. július 30-án hozott földbirtokreform-törvény szentesítette. A magyar egyházak elveszítették birtokaik 84,55%-át, a földreform magyarellenességét jelzi, hogy külön törvény szabályozta az erdélyi és a Kárpátokon túli területek kisajátítását.⁵⁵ Az egyházi birtokok zömének elvesztése, valamint az állami támogatás csökkentése rendkívül súlyos anyagi nehézségeket támasztott.

A Kormányzótanács 1919-ben adta ki az első agrártörvényt, amely Romániában 1913-14-ben kezdeményezett I. C. Brătianu, s 1918-ban ezt bővített formában adta ki

⁵² NAGY: *A kisebbségek*, 135–137.

⁵³ A törvényhozás meghatározta, hogy az oktatás támogatására az adók 14%-a fordítandó. Ebből a kisebbségi iskolák soha nem részesültek.

⁵⁴ Monitorul Oficial, Bucuresti, 1925. március 7.

⁵⁵ Ld. VENCEL József: *Az erdélyi román földbirtokreform*, Kolozsvár, 1943.

Erdélyre is. Az 1921-es, és az 1922-es agrártörvények súlyosan érintették a felekezetek vagyoni helyzetét, így az iskolákét is. A földbirtokreform alap gondolata az, hogy minden nagyobb birtokot kisajátít a földnélküli parasztság számára. Miután azonban az 500 holdnyi maximumon felül Erdélyben birtok csak a magyarság kezén van, tulajdonképpen, tekintélyes része éppen a magyar felekezetek iskolai és kultúrintézményei birtokában, továbbá miután a tervezett jogosultak közül előnyben részesítették azokat a katonákat, akik a román Kormányzótanács rendeletére Magyarországra ellen fogtak fegyvert, végül miután a kisajátítás nem automatikusan, hanem a román állami közegek útján történt, ez a birtokreform a szociális panasz örvé alatt a magyarság irgalmatlan deposszedálására és kultúrintézményeinek elsorvasztására vezetett.

Ugyanezt a célt szolgálták közigazgatási úton, minden jog és törvény megcsúfolásával azzal, hogy az évszázados felekezeti iskolák ingatlanait, kényszer útján, lehetetlenül olcsón román földművelőknek adták bérbe, érvénytelenítve olyan kifogástalan magánjogi szerződéseket, amelyek megajánlott tisztességes jövedelmet biztosítottak volna a nagy anyagi nehézségekkel küzdő kultúrintézményeknek.⁵⁶ A legnagyobb veszteséget az egyházi, iskolai és alapítványi birtokok elvesztése okozta, mivel ezek elvétele létalapjában ingatta meg a magyarság legfontosabb intézményeit. A nagyváradi, gyulafehérvári, temesvári és szatmári római katolikus püspökség 290.507 kataszteri hold földjéből 277.513 holdat sajátítottak ki; a Királyhágón túli református egyház 62.148 holdjából 25.222 holdat, az unitárius egyház 17 916 holdjából pedig 11 289 holdat vettek el. Az erdélyi magyar egyházak összirtokállománya 371.614 kataszteri hold föld volt, s ebből a román állam 314.199 holdat, vagyis a teljes birtokállomány 84,54%-át sajátította ki.⁵⁷ A magyarság ebben a helyzetben a Nemzetek Szövetségéhez nyújtotta be panaszát, amelyre Nicolae Titulescu politikus válaszolt, bizonyítgatva, hogy a törvények egyaránt érintették a román és a magyar földbirtokosokat, és végcéljuk a társadalmi-politikai stabilitás biztosítása.

Ennek következtében 1918-tól 1940-ig a megmaradt 57.461 hold birtok jövedelmére támaszkodva kellett gondoskodni kétmilliónyi ember lelki neveléséről és magyar anyanyelvi iskoláztatásáról.

⁵⁶ Püspökök levele. BALOGH: *Az erdélyi hatalomváltás*, 271.

⁵⁷ Dr. OBERDING József György: *Az erdélyi agrárreform*, Kolozsvár, 1930.

A kultusztörvény

1928. április 22-én végre kihirdetésre került a román vallásügyi törvény. Eredményképpen az ortodox egyház uralkodó egyházi státuszt kapott. A görögkatolikus egyházat kedvezményezett egyházként határozták meg, míg a többiek kimondatlanul is a megtűrt egyházak szerepkörébe kerültek.⁵⁸ Makkai Sándor 1928. március 20-i, szenátusban elmondott beszédéből világossá válik, mennyire vették figyelembe az észrevételeket:

„...ki kellet fejeznem a tervezet egész szellemének bizalmatlanságával, a túlzott ellenőrzési és beavatkozási jogok és alkalmak statuálásával szembeni elégedetlenségünket és rámutattam arra, hogy a történelmi egyházak közrend szempontja alá helyezése, az egyházi gyűlések tárgyainak korlátozása, a külföldi hittestvérek szeretetadományainak megnehezítése, az egyház jogi személyisége elismerésének elégtelen formája, saját híveink adakozó kedvének limitálása, az egyházi bíróság ítéletének megerősítése, a vallástanítás kizárólagos jogának kétségessé tétele, az egyházi adó kérdésében az egyház tekintélyének befelé való megrendítése, egyes belügyeink külső jóváhagyás alá vetése, olyan aggodalmakat és sérelmeket jelentenek, melyeknél fogva a tervezet törvénnyé-válásához hozzá nem járulhatunk.”⁵⁹

A katolikus-protestáns kapcsolat milyenségét tükrözi az a megállapodás is, amelyet Márton Áron római katolikus és a Vásárhelyi János kolozsvári református püspök 1943-ban kötött meg.⁶⁰ A megállapodás célja a két egyház békés kapcsolata és együttműködése.⁶¹ Ismeretes Márton Áron püspök a magyar közösség jogaiért folytatott küzdelme, amelyet 1938-tól kezdődően több mint 40 éven át folytatott. Kiemelkedő eseménynek számít a kolozsvári Szent Mihály templomban 1944. május 18-án, a zsidóság deportálásának kezdetén mondott beszéde.⁶²

⁵⁸ A törvény tervezetét a kisebbségi egyházak már 1923-ban megkapták, észrevételeiket megtették.

⁵⁹ Ezen a helyen idézve: MOLNÁR János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Története (1920-1942), Nagyvárad, 1999. 28–29.

⁶⁰ Vö. ZAMFIR Korinna – NÓDA Mózes: *Az erdélyi római katolikus egyház történetének jelentősebb eseményei a felekezeti viszony szemszögéből*, in: Dieter BRANDES – Vasile GRĂJDIAN – LUKÁCS Olga (szerk.): *Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története*, Kolozsvár, 2008. 55–77.

⁶¹ *Márton Áron és Vásárhelyi János*, 1586/1943. EREGyLt I.1/65.

⁶² *Márton Áron beszéde*, in: VIRT László: *Márton Áron a lelkiismeret apostola*, Ecclesia, Budapest, 1998. 107–110.

Az egyházak helyzete a második világháborúban még mindig kihívásnak számít a történészeknek, ezirányban jelentős Nagy Alpár Csaba munkássága, tényfeltáró kötete és tanulmányai.⁶³

A zsidókkal szembeni üldözések kapcsán az erdélyi egyházvezetők közösen is állást foglaltak. Vásárhelyi János református püspök, Józán Miklós unitárius püspök, Járossy Andor evangélikus főesperes, Sándor Imre római katolikus vikárius, levéllel fordultak a helyi hatóságokhoz, amelyben emberséges bánásmódot kértek a zsidókkal szemben, és a megkeresztelt zsidók védelmét.⁶⁴ Azonban nem fogalmazták meg egyértelműen tiltakozásukat a gettó felállítása ellen.⁶⁵ A levélnek nem lett semmi hatása, s ennek következtében az egyházak egyéni mentőakciókat kezdeményeztek.

Összegzőként megállapítjuk, hogy a kisebbségi egyházak története a két világháború között még kutatás témáját képezi, de általánossá vált a túlélés és befelé fordulás stratégiája. Ezt szolgálta a gyülekezetek sokirányú építése, amelyet szerencsésen megtermékenyített az újra felfedezett isteni igé; Erdély valamennyi gyülekezetében igen rövid időn belül megszerveződtek a belmisszió helyi szervezetei: vasárnapi iskola, Ifjúsági Keresztény Egyesület, Férfiszövetség, Nőszövetség. Létrejöttek a belmissziói kötődésű szövetségek, szociális intézmények (árvaházak, kórházak, diakonisszaintézmények stb.), termékenyítőleg hatott az oktatásra, amely az egyre szűkülő lehetőségek ellenére számos szakirányú képzéssel próbálta szolgálni az erdélyi társadalmat. Több kutató is megállapítja, hogy Erdély leszakítása jelentette a belmisszió fellendülését.⁶⁶ A folyamat korábban kezdődött ugyan, de ennek hatására gyorsult fel, és vált igen differenciálttá.

⁶³ Vö. NAGY Alpár-Csaba: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története 1940-1945*, Budapest, 2012; Uő.: *Gazdasági jellegű sérelmek a Dél-Erdélyi Református Egyházban 1940-1944 között I.*, in: Református Szemle, Kolozsvár, 2011. 195–204; Uő.: *Lelkészek és egyházi vezetők elleni hatósági zaklatások Dél-Erdélyben 1940–45 között*, in: Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica, 2010. 174–197.

⁶⁴ Az Erdélyi Református Egyház Gyűjtőlevéltárában található a folyamodvány tervezete. VII.1/19/1944.

⁶⁵ VIRT László: *Katolikus kisebbség Erdélyben*, Egyházfórum könyvek 7, Budapest–Luzern, 1991. 89.

⁶⁶ Vö. BUZOGÁNY Dezső: *Az Erdélyi IKE története 1930-ig*, Kolozsvár, 2000.

A tárgyalt korszakról pedig megállapítható, hogy a nemzeti öntudat és annak védelme felülírta a korábbi sérelmeket, feszültséget, és a vallásos hovatartozás másodlagossá vált, s így megvalósult egy sajátos egyházi erdélyi közeledés, „megbékélés”.

Felhasznált irodalom

Primér források:

Decretul legii nr. 927. din decembrie 1942, publicat în Monitorul Oficial nr. 305. din 1942.

Raportul nr. 68580/ 942.

Decretul legii nr. 553 din 1944, publicat în Monitorul Oficial nr. 255. din 1944. 7029–7030.

Desbaterile Deputaților 1925/26, Nr. 32. București, 1926.

EREK IgtanLvt. I. 8/1919. I. 13, 58.

EREK IgtanLvt. I. 8/1919. II. 5, 22, 24, 25, 26, 42.

Erdélyi Református Egyház Levéltára 2./I.9.1918.

Legea pentru învățământul primar al statului (...) și învățământul normal primar, Monitorul Oficial, 26 iulie 1924.

Ministerul Instrucțiunii, Lege asupra învățământului particular, Monitorul Oficial, 283/22 Decembrie 1925.

Monitorul Oficial, Nr. 179. București, 1924. július 26.

Monitorul Oficial, Nr. 180. București, 1924.

Monitorul Oficial, București, 1925. március 7.

Monitorul Oficial, 54/8 martie 1925.

Ordinul circular. nr. 24143 din 17 ianuarie 1922.

RELE Püspöki Levéltára, 1922. Dosszié 2. Aradi Rezolúció.

* * *

- BALOGH Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928*, Budapest, Püski, 1996.
- BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867-1940)*, Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1989.
- BORZÁSI István – KISS Lehel: *Az erdélyi magyar baptisták rövid története*, in: Dieter BRANDES – Vasile GRĂJDIAN – LUKÁCS Olga (szerk.): *Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története*, Kolozsvár, 2008. 203-220.
- BRUSANOWSKI, Paul: *Autonomia și constituționalismul în dezbaterele privind unificarea Bisericii Ortodoxe Române (1919–1925)*, Kolozsvár, 2007.
- BUZOGÁNY Dezső: *Az Erdélyi IKE története 1930-ig*, Kolozsvár, 2000.
- CLOPOȚEL, I.: *Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România*, Kolozsvár, 1936.
- FRITZ László: *Az erdélyi magyarság iskolaügyének tíz éve*, in: Dr. SÜLYÖK István – Dr. FRITZ László (szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*, Kolozsvár, Juventus kiadás, 1930.
- GAAL György: *A két világháború közti erdélyi magyar iskolák identitás-védelme Gál Kelemen munkásságának tükrében*, in: SZABÓ Árpád (szerk.): *Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete*, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2007. 217–230.
- GIDÓ Attila: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között*, in: *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 276. sz. Kolozsvár, 2013.
- Hat év krónikája dióhéjban*, in: *Békesség Keresztyén Családi Naptár*, Nagyvárad, 1947.
- HITCHINS, Keith: *România, 1866–1947*, (ford. G. G. Potra – D. Răzdolescu), Bukarest, Humanitas, 1998.
- IVANOV, Bogdan: *Istoria bisericii ortodoxe din Transilvania*, in: BRANDES, Dieter – GRĂJDIAN, Vasile – LUKÁCS Olga (szerk.): *Scurtă istorie a bisericilor și comunităților religioase din Transilvania*, Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2008. 21–52.
- KOVÁCS Sándor: *Az erdélyi unitárius egyház rövid története*, in: Dieter BRANDES – Vasile GRĂJDIAN – LUKÁCS Olga (szerk.): *Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története*, Kolozsvár, 2008. 135–156.
- MARTON József: *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*, Gyulafehérvár, 1993.
- MIKÓ Imre: *Huszonkét év. Az Erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*, Budapest, Studium, 1941.

- MIKÓ Imre: *Az erdélyi magyarság sorsa a világháború után*, in: DEÉR József – GÁLDI László (szerk.): *Magyarok és románok*, 2., Budapest, Athenaeum, 1944. 209–250. (A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve, 1944)
- MOLNÁR János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Története (1920-1942)*, Nagyvárad, 1999.
- MORARU, Alexandru: *Biserica Ortodoxă Română între anii 1885–2000. Biserică. Națiune. Cultură*, III, Bukarest, Tom. I, 2006.
- NAGY Alpár-Csaba: *Lelkészek és egyházi vezetők elleni hatósági zaklatások Dél-Erdélyben 1940–45 között*, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvania*, 2010. 174–197.
- NAGY Alpár-Csaba: *Gazdasági jellegű sérelmek a Dél-Erdélyi Református Egyházban 1940-1944 között I.*, in: *Református Szemle*, Kolozsvár, 2011. 195–204;
- NAGY Alpár-Csaba: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története 1940-1945*, Budapest, 2012.
- NAGY László: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete*, Minerva, Kolozsvár, 1944.
- Dr. OBERDING József György: *Az erdélyi agrárreform*, Kolozsvár, 1930.
- ORBÁN László: *A romániai evangélikus-lutheránus egyház a történelem sodrában*, in: BRANDES, Dieter – GRÄJDIAN, Vasile – LUKÁCS Olga (szerk.): *Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története*, Kolozsvár, 2008. 185–202.
- PÁL János: *Vissza- és elrománosítási kísérletek a székelyföldi unitárius egyházközösségekben*, in: *Magyar Kisebbség*, 2008/1–2. sz. XIII. évf. 186–253;
- PĂCURARIU, Mircea: *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, III., Bukarest, Editura Institutului Biblic și de Misiune al BOR, 1997.
- POPOVICI, Alexa: *Istoria baptiștilor din România, 1856–1989*, Ediție revizuită, Nagyvárad, Editura Faclia, 2007.
- România 1938. évi Alkotmánya*, in: *Magyar Kisebbség*, 2(1995). 81–117
- Szabad a baptisták kultusza*, in: *Szeretet*, 1928, 5. 2–3.
- SZABÓ László: *Az állam és egyházak viszonya Romániában 1918-tól napjainkig*, in: *Keresztény Magvető*, 2005.
- VENCEL József: *Az erdélyi román földbirtokreform*, Kolozsvár, 1943.
- VIRT László: *Márton Áron a lelkiismeret apostola*, Ecclesia, Budapest, 1998.
- VIRT László: *Katolikus kisebbség Erdélyben*, Egyházfórum könyvek 7, Budapest–Luzern, 1991.

ZAMFIR Korinna – NÓDA Mózes: *Az erdélyi római katolikus egyház történetének jelentősebb eseményei a felekezeti viszony szemszögéből*, in: Dieter BRANDES – Vasile GRÁJDIAN – LUKÁCS Olga (szerk.): *Az erdélyi egyházak és vallási közösségek rövid története*, Kolozsvár, 2008. 55–77.